

İstanbul'da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermenilere Tanınan Yeni İmtiyâzlar (1890-1891)

The Crisis of the Armenian and the Greek Orthodox Patriarchates in Istanbul and New Concessions for Armenians (1890-1891)

Ramazan Erhan Güllü*

Özet

II. Abdülhamit döneminde, Ermeni ve Rum Patrikhaneleri hakkındaki en önemli tartışmalarının başında her iki millete ait nizamnamelerin uygulanması ile ilgili konular geliyordu. 1862 tarihli Rum Milleti Nizamnamesi ile 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi her iki milletin kendi idari kurallarını ve devlete karşı sorumluluklarını belirliyordu. Bu nizamnamelerin bazı hükümlerini devletin haklarına karşı müdahale olarak yorumlayan Sultan II. Abdülhamit, bu maddelerin uygulanmasına itiraz ediyor ve yine bu maddelerin nizamnamelerden çıkarılmasını istiyordu. Buna karşılık her iki patrikhane de Sultan'ın bu düşüncesini kendi kadim haklarına karşı bir tecavüz olarak yorumluyorlardı. Ayrıca patrikhaneler farklı birtakım talep ve şikâyetlerde bulunuyor, nizamnamelerde var olmayan bazı rûhânî konular hakkında da nizamnamelerine yeni maddeler eklenmesini ve rûhânî imtiyazlarının genişletilmesini istiyorlardı. Bu tartışmalar 1890 yılı başlarında başkentte ciddi bir krize neden olmuştu. Her iki patriğin istifa ettiklerini açıklamaları ile krizin derinleşmesi üzerine Sultan II. Abdülhamit istifaları kabul etmemiş ve bir komisyon kurarak patrikhanelerin taleplerinin incelenmesini istemişti. Oluşturulan komisyon hem mevcut nizamnamelerin nasıl işlediği hem de talep edilen yeni konuların içeriği hakkında incelemelerde bulunacaktı. Komisyonun çalışmaları sonucu ülkedeki tüm gayr-ı Müslim topluluklar için geçerli olmak üzere yeni bazı rûhânî/siyasi imtiyazlar devlet tarafından kabul edilmişti. Bu çalışmada her iki patrikhanenin ciddi tartışmalara sebep olan imtiyaz talepleri ile sonradan devlet tarafından Ermenilere tanınan yeni rûhânî/siyasi ayrıcalıkların içerikleri ele alınacaktır.

Anabtar Kelimeler: Millet Sistemi, Ermeni Patrikhanesi, Rum Patrikhanesi, II. Abdülhamit, Gayr-i Müslimler.

---

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.
E-mail: r_erhangullu@yahoo.com.tr

Abstract

One of the most important debates on the Armenian and Greek Orthodox Patriarchates of the Abdulhamid II era were issues related to the implementation of the regulations of both nations. The Greek Millet Regulation dated 1862 and the Armenian Millet Regulation of 1863 determined the administrative rules and responsibilities of both religious groups regarding the state. Abdulhamid II, interpreting some provisions of the above-mentioned regulations as intervention to state's rights, opposed the implementation of certain substances and appealed the removal of these. In contrast, both patriarchates tended to interpret this action as an aggression against their once acquired rights. Demands and complaints of the Patriarchates were not limited to this. They demanded the insertion of new substances regarding some spiritual matters, which do not exist in the regulations and the expansion of spiritual privileges. These discussions had led to a severe crisis in the capital in early 1890. Resignation of both patriarchs deepened the crisis. Sultan Abdulhamid did not accept the resignations and established a commission to examine the demands of the patriarchates. The commission was to examine functioning of the existing regulations as well as the new the contents of the new subjects. The results of the Commission's work was the acceptance of some new spiritual / political concessions regarding all non-Muslims by the government. In this paper, both the demands of the patriarchates and content of the new spiritual / political concessions will be discussed.

Keywords: Millet System, Armenian Patriarchate, Greek Orthodox Patriarchate, Abdulhamit II, non-Muslims.

Giriş

Klasik döneminde idaresi altında yaşayan gayr-i Müslim tebaasını “Osmanlı millet sistemi”¹ çerçevesinde idare eden Osmanlı Devleti, Islahat Fermanı sonrası – fermanın da hükümlerinden birisi olarak – gayr-i Müslimlerin kendileri tarafından hazırlanacak ve “kendi kendilerini idare etmeleri” anlamına gelecek “nizamnameler” hazırlatmıştı. Batılılaşan Osmanlı Devleti'nin, Avrupalı devletlerin isteğiyle kabul ettiği bu nizamnameler aslında gayr-i Müslim tebaanın bir süredir devletten talepleri arasında yer alıyordu ve Islahat Fermanı da bu taleplerin sağlanması açısından uygun zemini oluşturmuştu. Fermanın ilanı sonrası başlayan çalışmalarla 1862 yılında Rum Milleti Nizamnamesi, 1863 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi, 1865 yılında Yahudi Milleti Nizamnamesi yürürlüğe girmiş, yine 1870 yılında da bağımsız Bulgar Kilisesi tanınmıştı. Osmanlı sınırlarında yaşayan gayr-i Müslimler için “özerklik” anlamına gelen uygulamalar da bu

---

¹ “Osmanlı millet sistemi” hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi – Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

nizamnamelerle teşkil edilmiş oluyordu. Ancak nizamnamelerin uygulanması, yürürlüğe girdikleri andan itibaren sürekli problemlere sebebiyet verecekti. Özellikle Sultan II. Abdülhamit döneminde bu problemler iyice artacaktı. Nizamnameleri devletin egemenlik haklarına aykırı gören II. Abdülhamit, tamamen yürürlükten kaldıramasa da nizamnamelerde yer alan bazı hükümlerin iptal edilmesini istiyordu. En çok tartışma konusu olanlar da Ermeni ve Rum milletlerine ait nizamnamelerdi. Özellikle Ermeni Patrikhanesi'nde Ermeni milletine ait dinî ve sivil işlerin, Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ilanı ile teşkil edilen rûhânî, cismânî (sivil) ve meclis-i umûmî (genel meclis) isimli üç meclis aracılığıyla yürütülmesi Sultan'ın en büyük itirazlarındandı. Meclis-i umûmî Sultan'a göre kesinlikle kaldırılmalıydı çünkü bu meclis bir parlamento mahiyetindeydi ve devletten bağımsızmış gibi kararlar almaktaydı².

II. Abdülhamit'in iktidarının ilk günlerinden itibaren sürekli tartışılan bu mevzular 1890 yılında ülkede bir krize neden olmuştu. Başta Sultan II. Abdülhamit olmak üzere birçok Osmanlı bürokratu nizamnamelere çeşitli nedenlerle itiraz ederken, Ermeni ve Rum patrikhaneleri ise nizamnamelerini tam olarak uygulayamadıklarını iddia ediyorlar, hatta nizamnamelerde açık olarak belirtilmeyen bazı rûhânî konuların da bulunduğunu ifade ederek bu konularla ilgili yeni bazı taleplerde bulunuyorlardı. 1890 yılında Rum Patrikliği görevinde Dionisios Efendi³, Ermeni patrikliğinde de Horen Aşıkyan Efendi bulunmaktaydılar. Her iki din adamı da Sultan II. Abdülhamit'e yakın kişilerdi. Ancak Rum Patriği Dionisios Efendi, bu yılda yaşanan imtiyaz talepleri ve sonrasında Rumlar için alınan kararlardan memnun olmamış, buna bağlı olarak Sultan'la ilişkileri de bu tarihten sonra gerginleşmişti. Fakat Horen Aşıkyan Efendi (ki ilerde görüleceği üzere o da alınan kararlardan çok memnun olmamakla birlikte) 1894 yılında patriklikten ayrılına kadar hem Sultan II. Abdülhamit hem de diğer devlet kurumları ile uyum içinde çalışmaya özen gösteren bir din adamıydı. Silahlı Ermeni hareketine ve komitelerin faaliyetlerine karşı duruşuyla bilinen Aşıkyan Efendi, radikal Ermeni grupları tarafından Sultan'ın adamı olmakla suçlanmaktaydı. Ancak Patrik, silahlı hareketlere karşı olduğu gibi sadece Sultan'ın direktifleriyle hareket eden bir dinî lider de değildi. Hükümetten olan taleplerini yasal yollardan yürüten Aşıkyan Efendi tüm

---

² Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ilân süreci ve nizamnamenin detayları hakkında bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 21-57.

³ Dionisios Efendi Rum Patrikliği'ne seçildiğinde, önceki yıllarda ortaya koyduğu Osmanlı Devleti lehine tavırları ve Sultan II. Abdülhamit'le olan yakınlığı gibi sebeplerle Rumlar arasında çok tutulan bir rûhânî değildi. Fakat incelediğimiz konu olan 1890 yılında Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin bazı imtiyaz talepleri vesilesiyle Sultan II. Abdülhamit'le yaşadıkları çatışmalar sonrası Patrik Dionisios, Rumlar tarafından "kilise kahramanı" olarak anılmaya başlanacaktır. Bkz.: Yorgo L. Zarifi, *Hatıralarım: Kaybolan Bir Dünya-İstanbul 1800-1920*, (Çeviren: Karin Skotiniyadis), Literatür Yayınları, İstanbul 2006, s. 301-306.

çalışmalarına rağmen komitelerin tepkisinden kurtulamayacak hatta Ermeni komitelerinin İstanbul'da gerçekleştirdikleri ilk silahlı eylem Ermeni Patrikhanesi'nde Patrik Aşıkyan Efendi'ye yönelik olarak gerçekleştirilecektir. Patrikhane ile nizamname tartışmalarının yoğunlaştığı bir sırada (27 Temmuz 1890 tarihinde) patrikhane kilisesinde bir ayın yönetirken Hınçak komitesi tarafından organize edilen bir saldırıya maruz kalan Aşıkyan Efendi, görev süresi boyunca sürekli komitelerin tehditlerine maruz kalmaya devam edecekti. 1894 yılına kadar vazifesini sürdürecektir olan Patrik Aşıkyan Efendi, yine aynı yıl uğradığı yeni bir silahlı saldırı sonrası dayanamayarak görevinden istifa edecektir⁴.

Patrikhanenin Talep ve Şikâyetleri

“Kumkapı Olayı” sonrası Horen Aşıkyan Efendi, yaşananların verdiği huzursuzluk ve bazı rûhânî imtiyazlar hususundaki taleplerinin kabul görmemesi gerekçeleriyle, sağlığının yerinde olmadığını ifade ederek patriklik görevinden istifa etmek istemiş, ancak II. Abdülhamit patriğin istifasını kabul etmemişti. Bazı Ermeni önde gelenleri de patrikle görüşerek istifasını geri almasını sağlamışlardı. Patrik Efendi, istifasının kabulüyle kalan ömrünü inzivada ibadetle geçirmek istediğini belirtiyordu, ama aslında şahsına karşı Ermeniler arasında görülen tepkiler ve yeni bir suikast endişesinden çekindiği için istifa ısrar ediyordu. Adliye ve Mezahib Nezaretî'ne ilettikleri bazı talepler de huzursuzluğa sebep olmuştu. Fakat patriğin söylediklerinden bu konuyu istifa için bahane olarak kullandığı anlaşılıyordu. Ayrıca bundan böyle meydana gelebilecek benzer bir hadisenin ve Ermeniler arasında oluşabilecek çatışmaların da sorumlusu olarak kendisinin görüleceği hususu patriğin diğer bir endişesiydi. Sultan II. Abdülhamit, patriğin istifa talebini önce, Kumkapı Olayı'nın tahkikatının neticelendirilmesine kadar beklemesini belirterek geçiştirmiş⁵, sonra da reddetmişti. Patrikhaneye ve şahsına yönelik saldırı haricinde Aşıkyan Efendi'nin daha önce de şikâyet mevzusu olarak bildirdiği diğer bir husus Berlin Antlaşması'nda belirlenmiş olan ıslahat meselesinin bir an evvel halledilmesi ve Kürtlerin bölgedeki Ermenilere yönelik hareketlerine karşı gerekli önlemlerin

⁴ 27 Temmuz 1890 günü gerçekleştirilen ve “Kumkapı Olayı” olarak bilinen meşhur hadise Ermeni silahlı hareketi için de bir dönüm noktası olmuş, komiteler bu tarihten itibaren başkent İstanbul'da saldırılarını yoğunlaştırmışlardır. “Kumkapı Olayı” ve sonrasında yaşanan hadiseler hakkında bkz. R. E. Güllü, *a.g.e.*, s. 120-135; Ramazan Erhan Güllü, “{Ermeni Nâmı Taşımak Töhmet midir?}: 19. Yüzyıl İstanbulunda Yaşanan Ermeni Hadiseleri Sonrası İstanbul'u Korumak Amacıyla Alınan Önlemler ve Bu Önlemlere Karşı Tepkiler”, *Osmanlı İstanbulu II (II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)*, (Editörler: Feridun M. Emecen-Ali Akyıldız-Emrah Safa Gürkan), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 815-841.

⁵ Sadrazam Kâmil Paşa'dan Mabeyn Baş Kitâbeti'ne 22 Temmuz 1306 (3 Ağustos 1890) tarihli tezkire; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) *Yıldız Sadaret Husûsî Mârûzât Evrâkı (Y.A.HUS.)* nr. 237/63 lef 1.

alınması idi. Sultan II. Abdülhamit, patriğin şikâyetine konu olan durumların halledilmesi için Kumkapı Olayı'ndan önce, bölgedeki durum ve yapılacaklar hususunda bir komisyon oluşturularak gereken tedkikatın yapılmasını istemişti. Sultanın isteğiyle oluşturulan komisyonun hazırladığı raporun ortaya koyduğu temel nokta, ıslahat meselesinin acilen halledilmesi ve devletin özellikle Avrupa nazarında zor durumda kalmaması için Kürtlerin hareketlerine karşı ciddi önlemler alınması gerekliliği idi. Durumu bu şekilde tespit eden komisyonun konuyla ilgili esas endişesi ise Ermenilerin ıslahat meselesini farklı şekilde yorumlayarak doğu vilayetlerinde farklı bir yapılanma talebinde bulunmalarıydı⁶.

Patriğin talebinin esas noktasını oluşturan bu konu ile birlikte bazı rûhânî meselelerle ilgili diğer talepleri de komisyonun incelediği meseleler arasına dâhil edilmişti. Özellikle taşradaki Ermeni murahhaslarının yaşadıkları sıkıntılar ve bölgedeki asayiş problemlerine bağlı olarak “Ermeni ahâliye sû-i zan ve adem-i emniyyetle” bakılması şeklindeki şikâyetler neticesinde patrikhanenin rûhânî haklarının kısıtlandığı ifade ediliyordu. On başlık altında toplanan bu konular kısaca şunlardı:

“Bazı murahhasların patrikhaneye bilgi dahi verilmeden görev yerleri değiştiriliyor, (nizamname uyarınca) rûhânî sıfatı olanların haps ve tutukluluk gibi işlemlerinde patrikliğin bilgilendirilmesi gerekirken bu hükme uyulmuyor, mahkemeye çıkarılan bazı rûhânîler kendi mezhepleri dışındaki hükümlerle yemin etmeye zorlanıyor, alevî konularda patrikhanenin nizamname ahkâmıyla sabit olan hukukuna engel olunuyor, verâset konuları aynı şekilde patrikliğin idaresinden alınmak isteniyor, dinî müesseseler ve mekteplerin inşa ve tamiri için toplanan îanelere verilen ruhsat ilmuhaberlerinin patrikhane tarafından teminine engel olunuyor, eskiden beri memleket dâhilinde kilise ve mektep inşası için patrikhanenin takriri gerekirken bir müddetten beri abaliden gelen bazı talepler üzerine de bu tür kurumlara ruhsat verilmek patrikliğin otoritesinin zedelenmesine meydan veriliyor, manastırlardan daha önce alınmayan bazı vergiler alınmak isteniyor ve son olarak Ermeni cemaati topluca ‘bir tertîb-i muzır’a’ teşebbüsünde imiş gibi muameleye maruz bırakılıyordu.”

Bu şikâyetler öncelikle Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü ve incelemeye alındı⁷. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit, patrikhanenin bu tür şikâyetlerine konu olan mevzuların somut olarak nelerden ibaret olduğu, şimdiye kadar o konularda neler yapıldığı ve yapılabileceği ile meselenin neden bu kadar uzayarak problemlî hale geldiği gibi konularda bir muhtıra hazırlanarak kendisinin de detaylı olarak bilgilendirilmesini istedi. Bunun üzerine dinî ve mezhebî konularla ilgili bu talepler bir muhtıra halinde düzenlenerek Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından Sultan'a da arz edildi⁸. Bu sürecin başlatılmasında da daha önce patriği

⁶ 28 Haziran 1306 (10 Temmuz 1890) tarihli Encümen-i Mahsus Mazbatası sureti; BOA. Yıldız Sadaret Resmî Mârûzât Evrâkı (Y.A.RES.) nr. 51/22 lef 1.

⁷ 25 Temmuz 1306 (6 Ağustos 1890) tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.) nr. 56/5.

⁸ Patriğin taleplerinin liste halinde hazırlandığı tutanak ve Adliye ve Mezahib Nazırı Rıza Paşa'dan taleplerle ilgili hazırlanan muhtıra; BOA. Yıldız Perâkende Evrâkı – Adliye ve Mezâhib Nezâreti Mârûzâtı (Y.PRK.AZN.) nr 4/48 lef 3-4.

istifadan vazgeçiren Ermeni önde gelenlerinden olan Artin Dadyan Paşa etkili olmuştu. Patrikhanenin taleplerini düzenlettirerek yeniden nezarete ileten ve nezaretin çalışmaları hızlandırması için uğraşan yine Artin Dadyan Paşa idi⁹.

Bu rûhânî talepler genel anlamıyla sadece Ermenilerin değil Rum Patriği ve Bulgar Eksarhı'nın da dile getirdiği mevzulardı. Aşıkyan Efendi ile birlikte Rum Patriği'nin de benzer rûhânî taleplerde bulunması ve kendilerine ait nizamname hükümlerinin uygulanmadığı yönündeki şikâyetleri üzerine Sadrazam Kâmil Paşa, bir süre sonra Aşıkyan Efendi ile görüşmüş, Ermeni Nizamnamesi'nin uygulanmasında bir problem olmadığını anlatmış, Patrik Efendi de Sadrazam'a hak vermişti¹⁰. Ancak nizamname genel hatlarıyla uygulanmakla birlikte nizamnamede yer almadığı ifade edilen konularla ilgili sıkıntılar devam etmekteydi. Bunun için özellikle patrikhane meclislerinin kimi üyeleri tarafından nizamnamede bir tâdilât yapılarak eksik konuların eklenmesi isteniyordu. İlk istifa talebinin kabul edilmemesinin üzerinden birkaç hafta geçtikten sonra patrikhane meclislerinin de nizamnamede yapılacak tâdilât konusundaki taleplerinde ısrar etmeleri üzerine, bir anlamda arada kalmış gibi bir durumda olan Aşıkyan Efendi yine istifa talebini yineledi¹¹. Ancak patriğin istifası Sultan II. Abdülhamit tarafından bir kez daha kabul edilmedi. Tâdilât konusundaki taleplerinin de bir an evvel hayata geçirilmesi için çalışmalara başlanılacağı belirtiliyordu. Sultan, Aşıkyan Efendi'nin istifa ısrar etmemesi için, özellikle rûhânî talepleri hakkında gereken çalışmaların bir an önce tamamlanmasını istiyordu¹². Yaşadıkları karşısında artık görevde kalmak istemeyen patriğin ısrarları ve meclis içinde de kendisine karşı olanların etkisiyle patrikhane meclis-i umûmîsi de önce patriğin bu son istifasını onaylamış ve patrikhane meclisleri de fesh olunarak yeni aza seçimi kararı alınmıştı. Çünkü yine Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre patrik önce istifasını meclis-i umûmîye sunuyor, istifanın kabulü sonrası da mevcut meclisler fesholunarak yeni üyeler seçiliyordu. Fakat II. Abdülhamit'in istifayı kabul etmemesi üzerine hem meclis-i umûmî kabul ettiği istifayı geçersiz saydı hem de meclislerin aynı üyelerle yönetime devamı kararlaştırıldı¹³. Meclis-i Umûmî'nin bu kararında Sultan'ın tavrının çok etkili

⁹ Artin Dadyan Paşa'nın Mabeyn'e 7 Ağustos 1306 (19 Ağustos 1890) tarihli tezkiresi; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/48 lef 2. Artin Dadyan Paşa'nın biyografisi için bkz.: Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâricîyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 42-46.

¹⁰ Sadrazam Kâmil Paşa'dan Sultan II. Abdülhamit'e 7 Ağustos 1306 (19 Ağustos 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 238/15.

¹¹ Ermeni Patrikliği'nin Adliye ve Mezahib Nezareti'ne 18 Ağustos 1306 (30 Ağustos 1890) tarihli takrir; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/53 lef 6.

¹² Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Mabeyn Baş Kitâbeti'ne 22 Ağustos 1306 (3 Eylül 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/53 lef 4. W. A. White'dan Salisbury'e 1 Eylül 1890 tarihli telgraf; The National Archives (TNA.) *Foreign Office (FO.)* 881/6046 no: 121. "The Help The Armenians", *The New York Times*, 2 September 1890.

¹³ Bu olaylar üzerine Horen Aşıkyan Efendi'nin meclis-i umûmîde yaptığı konuşma metninin ve bunun üzerine meclis-i umûmî üyelerinin patriğe hitaben kaleme kaldıkları yazıların tercümelere; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/45 lef 1-2.

olduğu görülmektedir. Meclis içinde komitecileri destekleyenler ve patriğe karşı olanlar çoğunlukta gibiydi. Sultan'a, patriğe yapılan suikastın ardından toplanan meclis-i umûmîde patriğin istifa etmesi meselesinin görüşüldüğü, hatta bazı üyelerin Aşıkyan'ın istifa etmek zorunda olduğu, eğer istifa etmez veya istifası kabul edilmezse bunu sağlamak için ellerinden geleni yapacaklarına dair fikirler beyan ettikleri} şeklinde ifadelerin yer aldığı jurnaller gönderilmişti¹⁴. Patriğin istifa etmesiyle komitecilerin daha da güçlenmesini engellemek isteyen II. Abdülhamit ise kesin tavrını sürdürerek Aşıkyan'ın istifasını kabul etmedi. Görevine devam etme kararının ardından da Aşıkyan Efendi, ülke genelindeki tüm Ermeni kiliseleri ve din adamlarına hitaben, "gontak" denilen bir tahrirat-ı umûmiyye yayınladı ve bir kez daha komiteciler tarafından sürdürülen ayrılıkçı hareketlere destek verilmemesini istedi. Uzun yıllardır aynı topraklarda Müslümanlarla iç içe, Osmanlı idaresinin himayesi altında ve o idarenin verdiği imtiyazlarla rahat ve huzur içinde yaşadıklarını ifade eden patrik, bu huzur ortamının bozulmaması için herkesin üzerine düşen vazifeyi yapması gerektiğini belirtiyordu¹⁵.

Patrikhane rûhânî meclisi de son talepler ve alınan kararlar hakkındaki görüşlerini yazılı olarak patriğe iletmişti. Rûhânî meclise göre, Anadolu'daki kiliselerde görevli papaz veya murahasların çeşitli suçlara karışıkları iddiasıyla patrikhaneye bilgi verilmeden görevlerinden uzaklaştırılmaları veya sürgün edilmeleri nizamname hükümlerince sahip oldukları haklara aykırı bir durumdu. Zira bu durum çeşitli suistimallere de sebebiyet veriyordu. Bunun dışında da bazı hukûkî konular, mektep ve kiliseler ile dinî müessese ve vakıfların inşa ve tamirleri ile bunlar için harcanacak paraların toplanması gibi hususlarda patrikhanenin yetkilerinin genişletilmesinin sağlanması gerektiğini ifade ediyorlardı¹⁶.

Patrik Aşıkyan Efendi, Adliye ve Mezahib Nezareti'ne görevine devam edeceğine dair kararını iletirken Meclis-i Rûhânî'nin bu mazbatasını da nezarete sundu. Mazbata, Sadaret tarafından II. Abdülhamit'e de iletildi fakat padişah rûhânî meclisin mazbatasını kızgınlıkla karşıladı. Nizamname hükümlerine uyulmadığı iddiasında olan meclis üyelerinin kullandıkları üslup ve talepleri itibarıyla bizzat kendilerinin nizamnameye aykırı davrandığını belirten Padişah, mazbatanın kabul edilmeyerek rûhânî meclise yeniden iadesini istedi. Sultan, "usûl-i kadîmeye gayr-ı muvâfık ve umûr-ı hükûmete müdâhale yolunda, vazîfe ve salâhiyyet hâricinde taleplerde bulunan" meclisin, bu konuda Bâb-ı Âli tarafından ciddi şekilde uyarılmasını ve sonucun kendisine de bildirilmesini istiyordu¹⁷.

Patrikhane Meclis-i Rûhânîsi daha önce de benzer bir üslupla çeşitli taleplerde bulunmuştu. O sırada İstanbul'da bulunmakta olan Patrikhane'nin

¹⁴ Padişah'a yollanan 20 Temmuz 1306 (1 Ağustos 1890) tarihli iki jurnal; *BOA. Yıldız Perâkende Evrâka-Yaverân ve Mâiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.)* nr. 9/67.

¹⁵ Horen Aşıkyan Efendi tarafından yayınlanan ve "gontak" tabir olunan tahrîrât-ı umûmiyyenin sureti; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/45 lef 3.

¹⁶ Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Rûhânîsi'nce Ermeni Patriği'ne hitaben yazılan mazbatanın tercümesi; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/53 lef 7.

¹⁷ Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 23 Ağustos 1306 (4 Eylül 1890) tarihli irâde; *BOA. Irâde – Dâbilîye (İ.DH.)* nr. 1193/93355.

Mısır Murahhası ve Horen Aşıkyan Efendi'den sonraki patrik Mateos İzmirliyan'ın teşvikiyle gündeme getirildiği düşünülen bu taleplere göre de, "hükümet Ermeni milletine ihsan buyrulan imtiyaz fermanlarını yok sayıyor, bazı kitapların tab' ve neşrine müsaade etmiyor, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetlere de Ermeni valiler tayinine engel oluyordu." Rûhânî meclis gibi bir kurulun bu tür siyasi meseleleri gündeme getirmesi o sırada da hoş karşılanmamış ve Sultan bu durumun "Ermenilerin bir mesele çıkarmak" niyetinde olduklarını gösterdiğini belirterek, patrikhaneye bu konuda uyarıda bulunulmasını istemişti¹⁸.

Kurulan Komisyonlar ve Faaliyetleri

Ermeni Patrikhanesi ile birlikte Rum Patrikhanesi'nin de benzer bazı rûhânî taleplerinin olması üzerine II. Abdülhamit, her iki patrikhanenin talepleri hususunda inceleme yapmak üzere ayrı bir komisyon kurulmasını istedi. Ermeni Patrikhanesi'nin talepleri ile ilgili olarak Hâriciye Müsteşarı Artin Dadyan Paşa'nın, Rum Patrikhanesi'nin talepleri ile ilgili olarak da Sava Paşa'nın¹⁹ mütalaaları alınacak ve Meclis-i Vükelâ'nın oluşturacağı asıl komisyonun alacağı karar için yardımcı olacak başka bir komisyon daha kurulacaktı. Artin ve Sava paşalar da bu komisyonda yer alacaklardı. II. Abdülhamit, öncelikle taleplerin siyasi bir hedefinin olup olmadığının anlaşılmasını ve yaşanmakta olan kargaşalar vesilesiyle yeni bir müşkilat çıkarılmasına meydan verilmemesini istiyordu. Bunun üzerine, önceki Sadrazamlardan Said Paşa, aynı adı taşıyan Hâriciye Nazırı Said Paşa, Adliye ve Mezahib Nazırı Rıza Paşa ile Yaver-i Ekrem Şakir Paşa'lardan oluşan vekiller heyeti ve ona bağlı diğer komisyon, her iki patrikhanenin de taleplerini incelemek üzere görevlendirildiler. Komisyon üyeleri, patrikhanelerin bu taleplerini sadece dinî-rûhânî serbestlik arzusu olarak görmüyorlar ve her iki patrikhanenin de birer büyük devlet tarafından

¹⁸ Sultan II. Abdülhamit'in Sadaret'e 9 Kânûn-ı Evvel 1305 (21 Aralık 1889) tarihli irâdesi; *BOA. İ.DH.* nr. 1164/91013.

¹⁹ Rum kökenli Osmanlı devlet adamlarından olan Yannis Sava Paşa çeşitli nazırlık ve valilik görevlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda yazar ve araştırmacı yönü de bulunan Sava Paşa'nın İslam Hukuku ile ilgili çalışmaları da bulunmaktadır. Hatta en çok İslam Hukuku çalışmaları ile tanınmaktadır. Sava Paşa, patrikhanelerin talepleri ile ilgili olarak görev yaptığı komisyonda, özellikle Adliye Nazırı Rıza Paşa ile çeşitli anlaşmazlıklara düşmüş ve Rum Patrikhanesi ile ilgili taleplerin bir kısmının kabul edilmemesinin sorumlusu olarak Rıza Paşa'yı görmüştür. Rum Patrikhanesi ile ilgili yapılan çalışmaların tamamlanması sonrası da bu taleplerin resmen yürürlüğe girmemesi üzerine ülkeden ayrılarak Fransa'ya gitmiş ve Paris yakınlarındaki Neuilly kasabasına yerleşmiş, 1904 yılında da orada vefat etmiştir. Sava Paşa'nın biyografisi için bkz. Ferhat Koca, "Osmanlılar Döneminde Gayr-i Müslim Bir İslam Hukukçusu: Sava Paşa (Ö.1901), Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Konya 2005, s. 93-114; M. Macit Kenanoğlu, "Sava Paşa: İslam Hukuku Hakkındaki Eserleriyle Tanınan Gayrimüslim Osmanlı Devlet Adamı (1832-1904)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 183-184.

yönlendirildiğini düşünüyorlardı. Bunun için de komisyonun incelemelerinde, öncelikle her iki patrikhanenin de hangi devletlerin desteğiyle hareket ettiklerinin ortaya çıkarılmasına çalışılacağını belirtmişler ancak bu konuda net bir bilgi elde edememişlerdi. Bunun üzerine komisyon, Ermeni Patrikhanesi'nin taleplerini, Ermenilerin “kadim imtiyazlarına” ve “sıfat-ı tabiiyete” muvafık bulmadığını belirterek, talepler “kadim mezheb imtiyazlarına muvafık” hale getirilirse yeniden görüşülebileceği ifadesiyle ilk görüşünü sunmuştu²⁰.

II. Abdülhamit ise, komisyonun müzakerelerini hızlı bir şekilde sürdürerek her iki patrikhanenin talepleri hakkındaki kesin kararını sekiz-on gün içinde tamamlamasını istediği gibi süreçle ilgili kendi kuşku ve sıkıntılarını da dile getiriyordu. Komisyonun her iki patrikhanenin de bir büyük devlet tarafından yönlendirildiği görüşünü çok doğru bulmamakla beraber Sultan, sefirlerin bu meseleyi siyasi bir ortama çekmek istediklerini de vurguluyordu. Örneğin Avusturya Sefiri'nin kendisiyle yaptığı bir görüşmede “otonomi”den bahsettiğini, aynı şekilde İtalya Sefiri'nin de bu manada konuşmalar yaptığını belirtiyor ve Ermeniler açısından sürecin giderek “muhtar bir idare” talebi haline geleceğinin açık olduğunu belirtiyordu. Ayrıca sefirlerin, adliyenin vazifesini tam olarak yerine getiremediği şeklindeki şikâyetlerinin de bu maksada hizmet etmek kasdıyla yapılan değerlendirmeler olduğunu düşünüyordu. Bunu önlemenin en net yolu da komisyonun kanun ve nizam çerçevesinde yürüteceği müzakerelerini bir an evvel tamamlayarak, talepler hususunun netlik kazanmasıydı²¹. Sultan, ayrıca bunlara bağlı olarak alınacak kararlarda kullanılacak ifadelere de özellikle dikkat edilmesi uyarısında bulunuyordu. Ermeniler ülkenin hiçbir vilayetinde çoğunluk teşkil etmedikleri halde, bir süredir doğu vilayetlerine “Ermenistan” denilmeye başlandığını, bunu doğru bulmayanların ise “Ermeni meskûn vilayetler” gibi kavramlar ürettiklerini ifade eden padişah, her iki tanımlamanın da yanlış olduğunu belirtiyordu. Sıradan şeylermiş gibi görünüp zamanla yerleşerek sıkıntılı hale gelebilecek bu tür kavramlara dikkat edilmesini ısrarla vurgulayan padişah, komisyonun çalışmalarını yakından takip etmeye devam edecekti. Hatta kendisine sunulan bu ilk mazbatanın aslını Mabeyn'de bıraktıran Abdülhamit, komisyona hazırlattığı sureti iade etmişti. Genel kuşkucu tavrını sürdüren padişah, herhalde bu sayede alınan kararlar ve yürütülen görüşmeler hususunda kontrolü dikkatle sürdürmeyi ve istenmeyen bir karar alınmasını engellemeyi hedefliyordu²².

²⁰ Meclis-i Mahsus'un 20 Zilhicce 1307 (7 Ağustos 1890) tarihli zabıtname sureti; *BOA. Yıldız Perâkende Evrakı – Sadâret Mâruzâtı (Y.PRK.A.)* nr. 6/2 lef 12. 25 Ağustos 1306 tarihli (6 Eylül 1890) Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ Mazbatası; *BOA. İrade – Meclis-i Mahsus-u Vükelâ (İ.MMS.)* nr. 134/5747 lef 1. Aynı mazbata sureti ile mazbatanın Sultan'a iletiği Sadaret tezkiresi ve 26 Ağustos 1306 (7 Eylül 1890) tarihli irâde; *BOA. Y.A.RES.* nr. 52/8. Oluşturulan komisyonla ilgili bazı haberler; “The Persecuted Armenians”, *The New York Times*, 10 September 1890.

²¹ Mabeyn Baş Kitâbet'ten Heyet-i Encümen'e vuku bulan 21 Muharrem 1308 (6 Eylül 1890) tarihli tebligatın sureti; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 238/111 lef 2.

²² Konuyla ilgili 26 Ağustos 1306 (7 Eylül 1890) tarihli hususi Sadaret tezkiresi ve aynı tarihli irâde; *BOA. İ.MMS.* nr. 134/5747 lef 2-3.

Bu gelişmeler üzerine Adliye Nazırı Rıza Paşa başkanlığında, eski Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Sava Paşa, Hâriciye Nezareti Müsteşarı Artin Dadyan Paşa, Divan-ı Hümayun Beylikçisi Raif Efendi ve Mezahib Müdürü Ziver Bey'den oluşan heyet, her iki patrikhanenin temsilcilerinin de hazır bulunacakları bir toplantıda gereken müzakereleri yapmayı kararlaştırdı. Bu heyetin yapacağı görüşmeler ve hazırlayacağı taslak yukarıda zikredilen Meclis-i Vükelâ üyelerinden oluşan komisyonca da incelenecek, ardından kesin karar açıklanacaktı. Fakat her iki patrikhanenin yetkililerinin de heyetle belirlenen çeşitli günlerdeki görüşmelere katılmamaları, komisyonun müzakere işlerini biraz daha uzattı²³. Patrikhanelerin bu şekilde toplantılara iştirak etmemeleri, komisyonun patrikhanelerin büyük devletlerin teşviki altında oldukları ve meselenin siyasi bir tarafa çekilmek istendiği şeklindeki düşüncelerinin kuvvet bulmasına sebep oluyordu. Fakat Ermeni Patriği Aşıkyan Efendi açısından durum daha zor bir haldeydi. Komisyonla ilgili müzakerelerin takibi dahi komiteciler tarafından patriğin tehdit edilmesine sebep oluyordu ve kısa süre önce istifasını geri çekmiş olan patrik yine bir tedirginlik içine girmişti. Kendisi aslında toplantıya bizzat iştirak etmek istemiş fakat sonradan vazgeçmişti. Bunun sebebi de yine bu durumdu. Hatta aynı günlerde patrik yine istifa etmek isteğini gündeme getirmişti²⁴.

Artin ve Sava Paşalar ise patrikhane yetkilileri de görüşmelere dâhil olmadıkça kendi çalışmalarının yeterli olmayacağını beyan ediyorlardı. Çünkü doğrudan rûhânî meselelerle ilgili olan bu talepler hakkında din adamı kimliği olmayan bu kişilerin görüşleri çerçevesinde kararlar alınması daha sonradan yine şikâyet mevzusu haline gelebilirdi. Artin Dadyan Paşa aslında daha en baştan, konunun bu şekilde komisyonlara sevk edilerek halledilmesine karşıydı. {Patrikhanelere dinî imtiyazlarının korunacağı hususunda asla şek ve şübhe bulunmadığının} bildirilerek {kadim imtiyazlar çerçevesinde sonuca gidilmesi gerektiğini} düşünen Paşa, imtiyazlar meselesinin kadim uygulamalar çerçevesinde Sultan tarafından halledilmesi, böylece de “işin haiz olduğu nezaket ve Amerika'ya varıncaya kadar efkâr-ı umûmiyyece hâsıl olan tesîrâtın bertaraf edilmesi” görüşündeydi. Buna rağmen konunun müzakereyle halledilmesi kararlaştırılarak, çalışmaların komisyonlara sevk edilmesi ve patrikhane yetkililerin katılmaması dolayısıyla komisyonların da istenen hızda çalışmaması sonucu geciktiriyordu. Son çare olarak Artin ve Sava Paşalar, kendileri tek başlarına bu konuyu halledemeyeceklerinden, patrikhanelerden konuyla ilgili layihalar istenmesi talebinde bulundular²⁵.

²³ Adliye Nazırı Rıza Paşa'nın Mabeyn Baş Kitâbet'e sunduğu 2 Eylül 1306 (14 Eylül 1890) tarihli muhtura; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 238/111 lef 3.

²⁴ W. A. White'dan Salisbury'ye 17 Eylül 1890 tarihli telgraf; *TNA. FO.* 881/6046 no: 126.

²⁵ Hâriciye Müsteşarı Artin Dadyan Paşa'nın Mabeyn Baş Kitâbet'e 9 Eylül 1306 (21 Eylül 1890) tarihli takrir; *BOA. Yıldız Perâkende Evrâkı-Hâriciye Nezâreti Mârûzâtı (Y.PRK.HR.)*, nr. 13/70 lef 1.

Bu şekilde karşılıklı yazışmalarla komisyon çalışmaları sürdürülmeye çalışılırken, 24 Eylül 1890 günü komisyon patrikhanelerin taleplerinin ve kendilerinin bu taleplere ilişkin görüşlerinin yer aldığı ilk mazbatasını Padişah'a sundu. Bu ilk metin alınan kesin kararları ihtiva etmiyordu. Komisyonun ilk değerlendirmelerinin yer aldığı bu mazbatada sonradan gerekli tedkik ve tashihler yapıldıktan sonra kesin kararlar açıklanacaktı. Taşra Ermeni murahhaslarının durumları, rûhânî vazifesi olanların tutukluluk ve haps işlemleri, bazı hukûkî sorunlar, kitap basımı ve dağıtımı, mektep ve kiliselerin inşa ve tamiri, kiliselerde cemaatten para toplanması gibi daha birçok dinî-rûhânî yetki alanındaki konularla ilgili komisyonun görüşleri detaylı olarak izah edildi²⁶.

Ayrıca yetkililer, meselenin sadece rûhânî bazı taleplerle sınırlı kalmayarak yabancı devletlerin müdahalesine zemin hazırlayacak siyasî bir konu hale gelme riskine tekrar işaret etmişlerdi. Bu yüzden, devletin kadîm uygulamalarınca sürdürülmesi gereken dinî mevzuların devamında bir sakınca olmadığı açık olduğu fakat patrikhanelerin özellikle adlî mevzularla ilgili taleplerinin ucu açık şekilde olduğu ve siyasî hedeflere işaret ettiği yeniden vurgulanmıştı²⁷. Bu çerçevede hem Sultan'ın görüşleri alınarak²⁸ hem de komisyonun kendi içinde yaptığı çalışmalarla birkaç hafta devam eden görüşmeler neticesinde de patrikhanelerin taleplerinin mevcut şekilde kabulünün ya da uygulanmasının muvafık olmadığı kararlaştırılarak, meselenin patrikhanelere bu şekilde iletilmesi ve patrikhanelerin taleplerini “şayan-ı kabul suretde ta'dil ederek” yeniden bildirmeleri istendi²⁹.

Bu karara her iki patrikhane de yine itiraz etmişti ve taleplerinde herhangi bir değişiklik yapmak istememişlerdi. Çalışmaların, kararların alınmasını geciktirmesi ve komisyonun net bir sonuç açıklamaması patrikhanelerce şikâyet mevzusu edilmesinin yanında, patrikhaneler komisyonun verdiği tâdilât kararından sonra - 20 Ekim 1890 Pazartesi günü - kiliselerini kapatarak durumu protesto etmeyi kararlaştırmışlardı. Protesto olayının haber alınması üzerine II. Abdülhamit, 17 Ekim 1890 günü Sadaret'e verdiği bir irâde ile hemen o gün komisyonun toplanarak patrikhanelerin talepleri ile ilgili tedkik ve tashih işlerini tamamlamasını ve sonucun kendisine de bir mazbata halinde takdimini istedi³⁰.

²⁶ 12 Eylül 1306 (24 Eylül 1890) tarihli komisyon tutanakları ve konuyla ilgili diğer yazışmalar; *BOA. İ.MMS.* nr. 115/4957.

²⁷ Sadrazam ile Adliye, Hâriciye ve Dâhiliye nazırlarından oluşan heyetin Sultan'a 17 Eylül 1306 (29 Eylül 1890) tarihli arzı; *BOA. İ.DH.* nr. 1198/93737 lef 2.

²⁸ Sultan II. Abdülhamit'in 27 Eylül 1306 (9 Ekim 1890) tarihli irâdesi; *BOA. İ.DH.* nr. 1198/93737 lef 4.

²⁹ 27 Safer 1308 (12 Ekim 1890) tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası; *BOA. MV.* nr. 58/45. Aynı mazbatanın sureti; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 239/94 lef 2.

³⁰ Sultan II. Abdülhamit'in Sadaret'e 5 Teşrin-i Evvel 1306 (17 Ekim 1890) tarihli irâdesi; *BOA. İ.DH.* nr. 1202/94037. Aynı tarihli diğer bir irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1202/94039.

Komisyon aynı gün toplanarak, patrikhanelerin taleplerini yine madde madde inceledikten sonra, taleplere ilişkin kararlarını hazırladığı mazbata ile birlikte bir layiha halinde padişaha tekrar sundu³¹.

Ermeni Patrikhanesi daha önce “kilise kitaplarının dahi okunmasına yasak getirildiği” şeklinde de bir şikâyetle bulunmuş, II. Abdülhamit bu sırada Meclis-i Mahsus’a o konuyla ilgili olarak da ayrıca inceleme emri vermişti. Ancak konu ilk alınan kararlarda bir sonuca ulaşmamış ve bu kitaplarla ilgili hüküm daha sonra neticelendirilmek üzere ertelenmişti. Kararların ilânından kısa süre sonra II. Abdülhamit kilise kitaplarıyla ilgili mesele hakkında da kararın açıklanmasını istedi. Hem Sultan’ın beyanına hem de Meclis-i Mahsus’un müzakerelerine göre, Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinden beri kilise kitaplarının okunmasına yasak getirilmesi gibi bir durum söz konusu olmamıştı. Yalnız son zamanlarda yazılmaya başlanan ve “ülkede hükümet içinde hükümet oluşturmak” gibi bir hedef güttüğü görülen veya dinî kitap olup da üzerinde (devlet aleyhinde) çeşitli rumuz ve işaretler bulunan kitap ve risale gibi kimi yayınların yeniden neşrine yasak getirilmişti. Bu yasağın ülkedeki gelişmeler açısından doğru olduğunu düşünen Meclis-i Mahsus’un görüşünü Padişah da paylaşıyordu ve {kilise kitaplarının eskiden olduğu gibi okunmaya devam edilmesine ancak zararlı görülen siyasi yayınların neşrinin yasaklanmasının devamına} karar verildi³².

Diğer hususlarla ilgili alınan kararlar da patrikhanelere iletilmişti³³ ancak her iki patriklik de komisyonun yine bu kararlarından da memnun değillerdi. Diğer taraftan, yabancı sefirler de patrikhanelerin isteklerinin bir an evvel tamamlanması arzusunu, tehditvârî üsluplarla dile getirmeye başlamışlardı. Örneğin Rusya Sefiri, kararların patrikhanelerce olumlu bulunmaması sonrası, Rumlar’ın kiliselerini kapatarak durumu protesto etmeye İstanbul dışında İzmir ve Selanik gibi şehirlerde de devam edeceklerine dair duyumlar aldığını benzer bir üslupla ifade etmişti. Hatta sefire göre, bu durum giderek Rumların yaşadığı

³¹ 5 Teşrîn-i Evvel 1306 (17 Ekim 1890) tarihli Sadaret tezkiresi ve 6 Teşrîn-i Evvel 1306 (18 Ekim 1890) tarihli irâde; *BOA. İ.MMS.* nr. 116/4989. Komisyonca hazırlanan layiha ve aynı tarihli Sadaret tezkiresi; *BOA. Y.A.RES.* nr. 52/24. Aynı layiha üzerine komisyonun 7 Teşrîn-i Evvel 1306 (19 Ekim 1890) tarihli diğer bir mazbatası; *BOA. Y.A.RES.* nr. 52/26.

³² II. Abdülhamit’in Sadaret’e 9 Teşrîn-i Evvel 1306 (21 Ekim 1890) tarihli irâdesi; *BOA. İ.DH.* nr. 1201/93962. 10 Teşrîn-i Evvel 1306 (22 Ekim 1890) tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ Mazbatası ve mazbata ile ilgili Sadaret tezkiresi üzerine II. Abdülhamit’in 11 Teşrîn-i Evvel 1306 (23 Ekim 1890) tarihli irâdesi; *BOA. İ.MMS.* nr. 116/4990. Patrikhanenin taleplerinin 6. maddesinde yer alan bu konu komisyonun ilk incelemesinde de yukarıdaki kararla aynı istikamette düşünülerek Padişah’a iletilmişti. Sadrazam Kâmil Paşa’nın Padişah’a 15 Eylül 1306 (27 Eylül 1890) tarihli tezkiresi; *BOA. İ.MMS.* nr. 115/4957 lef 3.

³³ Adliye ve Mezahib Nezareti’nden Ermeni Patrikliği’ne yazılan 11 Teşrîn-i Evvel 1306 (23 Ekim 1890) tarihli tezkire sureti; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/68 lef 9.

her bölgeye yayılacaktı. Meselenin bu şekilde sürüncemede kalmasının sorumlusu olarak da sefir, Sadrazam Kâmil Paşa'yı görüyordu. Ayrıca durumun Rum ahali tarafından nümayişlerle protesto edilmeye başlanarak, durumun sorumlusu olan Kâmil Paşa'nın istifasının istenebileceğini, böyle olaylar sonrası da Sultan'ın sadrazamı azlinin hoş olmayacağı gibi nümayişçilerin tutuklanmalarının kaçınılmaz olacağını, bunun da farklı sıkıntılara sebep olacağını aynı tehditkâr üslupla dile getirmişti. Sefir ayrıca zaten İngiliz yanlısı olarak bilinen Kâmil Paşa'nın konu ile ilgili tavrında İngiliz ve Avusturya sefaretlarının etkili olduğunu da eklemişti³⁴.

Patrikhane İçindeki Tartışmalar

Patrikhaneler tarafından kararlar hususunda ilgili makamlara herhangi bir cevap verilmediği gibi Ermeni Patriği Aşıkyan Efendi, bir kez daha "patriklik vazifesini ifâ hususunda aciz ve gayr-ı muktedir bulunduğunu" ifade ederek, daha önce kabul edilmeyen istifasının kabulünü ve vazifesinden ayrılmak istediğini bildirdi³⁵. Patrikhane içindeki diğer gruplarca yine suçlandığı anlaşılan ve hükümetle de yine kendisi karşı karşıya gelecek olan patriğin iyice iş yapamaz duruma geldiği anlaşıyordu. Ermeni Patrikhane meclisleri de toplanmıyor, dolayısıyla meclislerin yapacağı vazifeler de yerine getirilmiyordu. Meclislerin toplanmaması, patrikhane meclislerinin kararlara muhalefeti ile birlikte Sultan II. Abdülhamit'in de patrikhane meclislerine -özellikle meclis-i umûmîye- olan muhalefetinden kaynaklanıyordu. II. Abdülhamit bu meclisi yasal bir organ olarak kabul etmiyor ve kaldırılmasını istiyordu. Ancak Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde kabul edilmiş olan bu meclisin faaliyetlerini engellemek patriği de iş yapamaz duruma getiriyordu. Meclis-i Umûmî ile ilgili sürekli yaşanan tartışmalar yüzünden II. Abdülhamit, saltanatının ilerleyen yıllarında nizamnamenin belli hükümlerini tamamen askıya alacaktır. Bu sırada yaşanan temel tartışmaların sebeplerinden biri de yine bu konuydu. Patrik Aşıkyan Efendi'nin tekrar istifa etmek istemesi ve Patrikhane Meclis-i Umûmî'sinin de 31 Ekim 1890 günü toplanarak gündemdeki konuları görüşeceğine dair hükümete bilgi verilmesi üzerine benzer bir tartışma yaşandı ve hem Sadrazam Kâmil Paşa hem de Adliye ve Mezahib Nazırı Rıza Paşa bu taleple ilgili ne yapılacağına dair Sultan'dan bilgi istediler³⁶. Eğer patriğin istifası kabul edilirse, meclisin başkanı da patrik olduğundan başkanı olmayan meclis zaten toplanamazdı. Sadaret, toplantının Zabtiye Nezareti tarafından engellenmesine dair bir öneride bulunmuştu ancak bu öneri de Sultan tarafından, "böyle bir hareket meclisin toplanmamasını tavsiye etmek anlamına gelir hâlbuki bu meclis

³⁴ Hâriciye Nezâreti'nden Mabeyn Baş Kitâbet'e 14 Rebiülevvel 1308 (28 Ekim 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.PRK.HR.* nr. 13/81 lef 2.

³⁵ 15 Teşrîn-i Evvel 1306 (27 Ekim 1890) tarihli Ermeni Patrikliği'nden alınan takrir sureti; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/68 lef 6.

³⁶ Konuyla ilgili Mabeyn, Sadaret ve Adliye Nezareti arasındaki 18 Teşrîn-i Evvel 1306 (30 Ekim 1890) tarihli yazışmalar; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/68 lef 2-3-4-5.

nizama uygun mudur? Bu belirlenmelidir” denilerek kabul edilmemişti. Ayrıca böyle bir engel Kumkapı hadisesine benzer bir kargaşaya da sebebiyet verebilirdi. Bunun için II. Abdülhamit Sadaret’ten Meclis-i Umûmî’nin yasal bir organ olup olmadığını tedkik ettikten sonra, ona göre toplantıya izin verilip verilmeyeceğinin kararlaştırılmasını istedi. Sultan, eğer toplantı yapılırsa herhangi bir uygunsuzluk yaşanmaması için zabtiyenin gereken önlemleri almasını da istiyordu³⁷. Fakat Sultan’ın bu ifadeleri dahi meclisin toplanmasına engel olunmasını istediğine dair bir kanaat oluşturuyordu. Zira nizamname hükmünce oluşturulmuş olan meclisin yasallığı açıktı. Böyle bir engelleme devleti sebepsiz yere başka bir çatışmanın içine çekecekti. Meclisin toplanmaması, işlerin aksamasının sorumlusu olarak yine hükümetin gösterilmesine ve kargaşadan, istenen talepleri yerine getirmeyen hükümetin sorumlu olduğunun söylenmesine sebep olacaktı³⁸.

Bir taraftan bu tartışmalar sürerken diğer taraftan da alınan kararlardan memnun olmayan Ermeni Patrikhanesi Cismânî Meclisi, bir süre sonra taleplerinin bir kez daha yinelenmesi için üyelerini toplantıya çağırdığı gibi, üyeler önceki taleplerine doğu vilayetlerinde yapılmasını talep ettikleri ıslahatlar hakkında da bir madde eklemek arzusunda olduklarını ifade etmişlerdi. Konudan haberdar olan II. Abdülhamit ise hükümete, Cismânî Meclisin bu taleplerinin “asla ve kat’a şayan-ı kabul olamayacağını” ifade ettiği gibi, mesele hakkında gerekli önlemlerin alınıp, patrikhanenin bu teşebbüsünün engellenmemesi halinde, durumdan Bâb-ı Âlî’yi sorumlu tutacağını bildirmişti³⁹. Eski Adliye ve Mezahib Nazırı Cevdet Paşa da, 4 Aralık 1890 günü Padişah’a sunduğu bir layihada yaşanan hadiselerin sorumlusu olarak Bâb-ı Âlî’yi ve Ermeni Milleti Nizamnamesi’nde patriğin yetkilerinin kısıtlanmış olmasını gösteriyordu. Talep edilen son değişikliklerin komitelerin tesir ve tehdidi altında yapıldığını belirten ve sürecin rûhânî taleplerden öteye gideceği endişesini taşıyan Cevdet Paşa, detaylı olarak birçok konudan bahsettiği layihasında meselenin özünü aşağıdaki cümlelerle açıklıyordu:

“... diğer patrikler gibi nüfuzunu gerektiği şekilde muhafaza edemediği cihetle Ermeni Patrikhanesi Nizamnamesi’nce patriğin iktidarı pek çok kısıtlanmış ve avamın nüfuzu artarak söz ayağına düşmüştür. Ermeniler ise güttükçe şamarı bızce pek ağır görünen nizamnamelerine bile kanaat etmeyerek nizamın dışına çıkmaya cesaret etmekte. Ermenilerin bu yersiz tutumları Mezahib Nezâreti’nce sezilmiş ise de Bâb-ı Âlî son Kumkapı olayına kadar işin önemini benimsememiştir ...”⁴⁰

³⁷ Mabeyn Baş Kitâbet’ten Sadaret’e gönderilen 18 Teşrîn-i Evvel 1306 (30 Ekim 1890) tarihli tezkirenin sureti; BOA. Y.PRK.AZN. nr. 4/68 lef 1.

³⁸ Sadrazam Kâmil Paşa’dan Mabeyn Baş Kitâbet’e 24 Teşrîn-i Evvel 1306 (5 Kasım 1890) tarihli tezkire; BOA. Y.A.HUS. nr. 240/75.

³⁹ Sultan II. Abdülhamit’in Sadaret’e 31 Teşrîn-i Evvel 1306 (12 Kasım 1890) tarihli irâdesi; BOA. İ.DH. nr. 1295-6/102424.

⁴⁰ Cevdet Paşa’dan Mabeyn Baş Kitâbet’e 22 Teşrîn-i Sâni 1306 (4 Aralık 1890) tarihli layiha; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt: 19, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel

Patrikhanenin talepleri hakkında yapılan görüşmeler sonrası alınan kararların patrikhaneye bildirilmesi üzerine Bâb-ı Âlî, özellikle patriğin alınan kararlardan memnun olduğunu belirterek, patrikhanenin de karara olumlu yaklaşacağı görüşündeydi. Fakat patrikhaneden kısa sürede cevap gelmemesi üzerine II. Abdülhamit durumun nedeni hakkında bilgi istedi. Patrikhanenin cevabının gecikme sebebi biraz evvel ifade ettiğimiz gibi patrikhane meclislerinin toplanamamasından kaynaklanıyordu. Patriğin alınan kararlara olumlu yaklaşmasına rağmen patrikhane içinde bu kararları yetersiz bulanlar meclislerin toplanmasına engel olarak bir anlamda Bâb-ı Âlî'yi protesto ediyorlardı. II. Abdülhamit ise meselenin gecikmesinin Bâb-ı Âlî'nin meseleye yeterince ehemmiyet vermemesinden kaynaklandığını düşünüyordu⁴¹.

Bunun üzerine Bâb-ı Âlî'nin patrikhaneye yeniden yaptığı tebligatlar karşısında, Patrik Aşıkyan Efendi Mabeyn'e gelerek bizzat II. Abdülhamit'le görüştü ve alınan kararlar hakkında patrikhane adına şükranlarını sundu. Fakat kararların uygulamaya geçebilmesi için patriğin sözlü kabulü yeterli olmadığı için, patrik hemen aynı gün patrikhane meclis-i umûmîsinin kesin olarak toplanması yönünde çalışmaya başlayacağını ve kararların mecliste görüşülmesini sağlayacağını ifade etti. II. Abdülhamit ise bir süredir meclislerin toplanmayarak kararların geciktirilmesine olan kızgınlığını sürdürüyordu ve bu meclis-i umûmînin hukûkî bir değeri olup olmadığı konusunda problemler olduğunu dile getirdi. Sultan aslında bu meclis-i umûmî yerine yine patriğin başkanlık edeceği bir "meclis-i muvakkat" (geçici meclis) teşkil edilerek bu konuların o mecliste görüşülmesini istiyordu. Bunun üzerine Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ da padişahın bu görüşü doğrultusunda patrikhaneye gereken tebligat yapılarak istenen meclisin bir an evvel teşkil edilmesini ve kararlaştırılacak hükümlerin bu meclis vasıtasıyla tasdikinin ve uygulamaya başlanmasının daha münasip olacağı şeklinde bir karar açıkladı. Patrikhane nizamnamesinde yapılacak ta'dilatın gecikmemesi ve patrikhanenin idari işleyişindeki kargaşanın da bir an evvel sonlandırılması için en doğru yolun bu olacağı sonucuna varılmıştı. Böylece hem dağılmış durumda olan meclis-i rûhânî ve cismânînin vazifesini bu yeni meclis yürütecek hem de bu meclisin onaylayacağı bir komisyon yeni yapılan düzenlemeleri inceleyerek bir an evvel yeni alınan kararların hayata geçirilmesi sağlanmış olacaktı⁴². Ayrıca hem patriğin istifasının

---

Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 139-147, Belge No: 47. Aynı lâyiha müsveddesi; *BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.)* nr. 37/25. Ayrıca bkz. Ali Güler, "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukukî Düzenlemeler", *OTAM*, Sayı: 6, Ankara 1995, s. 92; Ali Güler, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 34.

⁴¹ Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 24 Teşrin-i Evvel 1306 (5 Kasım 1890) tarihli irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1201/93985. Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 13 Teşrin-i Sâni 1306 (25 Kasım 1890) tarihli irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1206/94414.

⁴² 18 Teşrin-i Sâni 1306 (30 Kasım 1890) tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ Mazbatası; *BOA. Y.A.RES.* nr. 53/7 lef 2. Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'nın aynı konulu ve 25 Teşrin-i Sâni 1306 (7 Aralık 1890) tarihli diğer bir mazbatası; *BOA. Y.A.RES.* nr. 53/10 lef 5.

kabul edilmemesi hem de meclis-i muvakkat teşkili gibi uygulamaların daha önceden örnekleri de vardı. Nerses Varjabedian'ın patrikliği döneminde, Varjabedian'ın istifa talebi de kabul edilmeyerek kendisinin görevine devamı sağlanmış; yine 1866 yılında da görülen lüzum üzerine patrikhanede bir meclis-i muvakkat teşkil ettirilmişti. Konuyla ilgili o tarihte patrikhaneye yazılan tezkirenin sureti de çıkarılarak uygulamanın yeni bir şey olmadığı belirtildi⁴³. Bunun üzerine patrikhanede hem meclis-i rûhânî ve cismânînin yerine vazifeleri yürütecek bir meclis-i muvakkat hem de nizamnamenin ta'dilini görüşerek layihasını tanzim etmekten sorumlu bir komisyon oluşturuldu⁴⁴.

Meclis-i Umûmî meselesi o an için bu şekilde halledildiyse de bu konudaki problem ilerleyen zamanlarda da yaşanmaya devam edecektir. Nizamnamede var olan ve *Düstur*'a da yazılmış olan bu kanunun zamanın idarecilerince, hakkında herhangi bir irâde-i seniyye bulunmadan kaydedildiği görüşünde olan Sultan II. Abdülhamit ile patrikhane yetkilileri bundan böyle bu meclisin toplanması her gündeme geldiğinde karşı karşıya geleceklerdir. Sultanın güven duymadığı ve Ermeni meselesinde problemlerin yayılmasında bir çıbanbaşı olarak gördüğü bu meclisle ilgili tartışmalar da uzun müddet devam edecektir. Son durumla ilgili olarak ise bir müddetten beri istifa meselesini gündemde tutan Aşıkyan Efendi'nin, Mabeyn'i ziyareti sırasında istifa etmekten vazgeçtiğini ifade ettiği için memnun olan II. Abdülhamit, alınan kararlarla ilgili patrikhaneden gelecek cevabın ve onun da Meclis-i Vükelâ'nın hazırlayacağı bir mazbatayla onayının yeterli olduğunu bildirerek (kendisinin buna uygun irâdeyi hemen çıkaracağını taahhüt ediyordu), meclis-i umûmî meselesini o an için kapatmıştı⁴⁵. Patrikhane meclisleri ise toplanmakta yaşanan gecikmenin patriğin istifa etmek niyetinde olmasından kaynaklandığını dile getiriyorlardı. Aşıkyan Efendi istifa ederse kendileri de görevden çekileceklerini bildirdiklerini belirten üyeler, patrik net bir karar vermediği için meclisin toplanmasının geciktiğini belirtmişlerdi⁴⁶. Buna karşılık Sultan, Aşıkyan Efendi istifa etmediği için (ve patrik yakında tekrar Mabeyn'e gelerek kendisiyle görüşeceğiinden bu görüşme sonrası) patrikhane meclisleri üyelerini patrikhaneye çağırıp bir araya getirerek çalışmaların tekrar eskisi gibi sürdürülmesini⁴⁷ ve patrikle son kararlaştırıldığı şekliyle (teşkil edilmiş olan meclis-i muvakkat aracılığıyla) meselenin sonlandırılmasını ve alınan kararlar hususunda Meclis-i Vükelâ'nın da ayrıntılı

⁴³ Bu konuda o tarihte (15 Zilkade 1282-1 Nisan 1866) Adliye ve Mezahib Nezareti'nce Patrikhane'ye yazılan tezkirenin sureti; *BOA. Y.A.RES.* nr. 53/7 lef 3.

⁴⁴ Meclis-i Muvakkat'ın ve ta'dilat konusunu inceleyecek komisyonun azalarının isimlerini hâvi pusula; *BOA. Y.A.RES.* nr. 53/7 lef 4.

⁴⁵ Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 25 Teşrin-i Sâni 1306 (7 Aralık 1890) tarihli irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1206/94415. Aynı tarihli diğer bir irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1206/94416 lef 2.

⁴⁶ Sadrazam Kâmil Paşa'dan Mabeyn Baş Kitâbet'e 26 Teşrin-i Sâni 1306 (8 Aralık 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 241/81.

⁴⁷ Sadrazam Kâmil Paşa'dan Mabeyn Baş Kitâbet'e 27 Teşrin-i Sâni 1306 (9 Aralık 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 241/84.

bir mazbata hazırlayarak hem kendisine hem de patrikhaneye bildirmesini, bunun ardından çıkarılacak irâde ile de meselenin sonlandırılmasını istiyordu⁴⁸.

Kararların İlanı

Meselenin halli tüm uğraşlara rağmen yine uzadı ve patrikhane ile hükümet kurumları arasındaki devam eden yazışmalarla tespit edilen kesin kararlar birkaç ay sonra netleşti. Kararların tebliği daha da uzun sürdü ve ancak 1891 yılının Mart ayı sonlarında bütün vilayetlere yeni kararlar tebliğ edildi. İlerleyen dönemdeki patriklerden Mağakya Ormanyan ve diğer Ermeni kaynakları kararların Kasım ayı sonlarına doğru netleştiğini vurgularlar. Hatta Ormanyan 28 Kasım 1890 tarihinde Ermeni din adamlarınca alınan kararlardan dolayı Sultan'a şükran ve sadakat duygularının iletildiğini belirtir⁴⁹. Kararlar o tarihte alınmış olsa da ilgililere tebliği birkaç ay sonra olmuştur. Meselenin hallolması ve patrikhanelerle hükümet arasında bir süredir devam etmekte olan gerginliğin – o an için de olsa – sonlandırılması her kesim tarafından olumlu karşılanmıştı. Yabancı devletler arasında da kararlardan en fazla Rusya memnundu⁵⁰.

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde var olan imtiyazlara ek olarak alınan bu yeni kararlar Sadaret tarafından bir tahrirat-ı umûmîyye ile vilayetlere bildirildiği gibi, bu yeni kararların uygulanmasına vilayet idarecilerince de özellikle dikkat edilmesi isteniyordu. Patrikhanenin talepleri üzerine alınan kararların son hâlini vilayetlere bildiren Sadrazam Kâmil Paşa'nın Kosova Vilayeti'ne yazdığı 19 Mart 1307 (31 Mart 1891) tarihli şukkada belirttiği son kararlar tam olarak şu şekildedir:⁵¹

Kosova Vilayeti Behiyyesi'ne

Saadetlü Efendim Hazretleri

“Ermeni Patrikhanesi'nin imtiyâzât-ı mezhebiyyesinin idâme-i mahfûziyyeti zımnında vuku' bulan müsted'âyâtı üzerine cereyân eden tedkikat ve müzâkerâta tevîkân ve mezkûr patrikhanenin bâ-berât-ı âlî bâîz olduğu imtiyâzâtın mahfûziyyetini te'yîden üttihâz olunan mukarrerât vechiyle murabhasa ve episkoposlarn azl ve neşyeleri hakkında vâki' olacak şikâyatın sıbhati patriklikden istihsâr olunmadıkça icrâ' edilmemesi patriklik fermânının medlûli iktizâsından olduğundan ba'de-mâ dahî cürm-i meşhûd üzerine derdest edilenler müstesnâ olmak üzere sair murabhasa ve episkoposlar hakkında usûl-i kadîme vechle muâmele olunması

⁴⁸ Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 29 Teşrin-i Sâni 1306 (11 Aralık 1890) tarihli irâde; BOA. İ.DH. nr. 1205/94359.

⁴⁹ Mağakya Ormanyan, *Azərbaycan (Millî Tarih)*, Kudüs (1912-1927), Cilt: III, Sütun: 4638-4648. Kararlar hakkında ayrıca bkz. Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 137-141.

⁵⁰ Hâriciye Nezareti'ne 22 Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1891 tarihli Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'nden vârid olan 22 numaralı tahrirat-ı mahremânenin suretidir; BOA. Y.A.HUS. nr. 243/87 lef 2. Sadrazam Kâmil Paşa'dan Mabeyn Baş Kitâbet'e 17 Kânûn-ı Sâni 1306 (29 Ocak 1891) tarihli tezkire; BOA. Y.A.HUS. nr. 243/63 lef 1.

⁵¹ BOA. Sadaret Mektûbî Kalemî Mühimme Odası Evrâkı (A.MKT.MHM.) nr. 502/1 lef 1.

Rehâbînin borç için tevkiî ve muhâkemeleri icâb etdiği halde öteden beri mensûb oldukları patrikhane ve murabhasabânelerde tevkiî oldukları misüllü ba'de-mâ dahî ol-vechle muâmele edilmesi ve rubbân ve papazların mevâdd-ı cezâiyyeden dolayı mahâkim-i adliyyede icrâ'-yı istintâk ve muhâkemelerinde istintâk dâireleriyle mahâkimden isdârî i'câb eden celb müzekkeresi Der-saadet'de patrikhane ve taşrada murabhasabâne vasıtasıyla tebliğ olunub patrikhane ile murabhas dahî celb müzekkeresini ahz etmelerini müteâkiben maznûn-ı alenî olan râhibi hükûmete teslîme mecbûr olarak iş bu mecbûriyyet ifâ olunmaz yâhûd hakkında celb müzekkeresi isdâr olunan râhib buna imtisâl etmez ise ihzâr için bi-t-tabî hükûm-i kanûna müracaât olunması ve sübût-ı töhmetle cezâ' tertîbine değin rehâbînin eşhâs-ı âdiyyenin mabûs ve mevkiîf buldukları mahallere vaz' olunmayub dâire-i hükûmetde hâl ve sıfatlarına çespân ya'nî mer'iyü'l-bâtır olanlara mahsûs bir odada tevkiî edilmesi ve töhmeti sâbit olub da cünha ve kabâhat derecelerinde ise sıfat-ı rûhânîyesinin nez'î lâzım gelmeyeceği cihetle hakkında terettüb eden habs cezâsını mensûb olduğu patrikhane veya murabhasabâne geçirmesi ve isnâd olunan cürm cinâyet derecesinde ise mertebe-i sübûta isâl olunub mahkûm oluncaya kadar tevkiî ve istintâkınca yine dâire-i hükûmetde tahsîs olunacak odada alıkonulub sübût töhmetiyle hükûm tertîbinde ve sıfat-ı rûhânîyesi alındıktan sonra kanûnen taayyün eden cezâyı umûmî mahbeslerde ikmâl etmesi ve Memâlik-i Şâhâne'nin bir mahallinde intizâm ve âsâyişin jûlen halel-peşîr olması üzerine idâre-i örfiyye ilân olunduğu hâlde bunu mücib olan ahvâl ve esbâb mündeji' oluncaya kadar o memleket dâhilinde vukû'a gelecek cerâim ashâbının bi-l-istisnâ dîvân-ı harbde icrâ'-yı muhâkemâta dahî rubbân ve papazların mevkiîfyyet ve mabûsîyyetleri husûsunda dîvân-ı harbce bâlâda mebsût usûle riâyet olunması

Usûl-i muhâkemât-ı cezâiyyenin mevkiî-i icrâ'ya vaz'ından beri mevâdd-ı cezâiyyeden dolayı şahâdete gelen rehâbînin avâm-ı nâs gibi yemîn etmekden imtinâları emr-i muhâkemeyi iştigal etmekte olmasına mebnî gerek umûr-ı hukûkiyye gerek da'vâ-yı cezâiyyeden nâşî tabliî iktizâ' eden rehâbînin âyînleri vechle mensûb oldukları patrikhanede yâhûd murabhasabâne tabliî etdirilmek üzere tanzîm olunan fıkra-i nizâmîyye mücebince muâmele olunması

Akd-i nikâh ve fesb-i nikâb maddelerinden mütevellid nafaka da'vâları öteden beri burada patrikhanede ve taşrada murabhasabânelerde görülmekte olduğu misüllü ba'de-mâ dahî teâmül-i kadîmeye riâyet olunmakla berâber takdîr-i nafaka hakkında gerek patrikhaneden ve gerek taşra murabhasabânelerinden verilen karar yâhûd i'lâmların tahsîl-i nafaka olunacaklar taraflarından i'tirâz vuku' bulmadıkça icrâ' dâirelerince öteden beri icrâ' olunageldiği gibi asıl mesele-i iştigâlîyye olan nafakanın ziyâde takdîr kılınığın ve bu sebeble tesviyesince cezâiyyeti bîn-i icrâ'da iddiâ' ve der-miyân edenlerin bu bâbdaki i'tirâzlarının istimâ' ve tedkiki husûsu dahî ba'd-ez-în patrikhaneye havâle olunub bunun üzerine patrikhaneye bi-t-tedkik ta'dül veya tasdîki hâvî verilecek karar-ı nihâiyyelerin bir günâ iddi'â ve i'tirâza bakılmayarak icrâ' dâirelerince icrâ'sına mübâderet ve bu bâbda sair medyûnlar hakkında cârî olan usûle tevfiîk hareket edilmesi zımnında mahâkim-i adliyyeye ta'lîmât ve mahâkim-i şer'iyyeye ma'lûmât verilmesi, mahâkim-i şer'iyyeye rü'yet olunan verâset da'vâlarında erbâb-ı mîrâsın patrikhaneden isti'lâmî min-el-kadîm cârî olan usûlde bulunduğın gibi ba'd-ez-în dahî bu usûle riâyet olunması

Ma'bed ve mekâtibin ve cemââta mahsûs olan sâir müessesâtm inşâ' ve ta'mîr ve idâreleri için herkesin rızâsıyla vereceği sadakata üteden beri bir şey denilmemekde ise de bu vesîle ile bilâ-ruhsât bilet tab' olunarak abâlîden akçe istihâsîlî hükûmet-i seniyyece ittihâz olunan usûle münâfî olduğundan ya'nî abâlîden bu vâsita ile cellb ve istihâsîl olunacak akçelere dâir hükûmetçe kesb-i vukûf edilmek lâzım geleceğinden cemâat-i sâire rüesâsı misüllü Ermeni rüesâ-yı rûhânîyesinden dabî inşâ' ve ta'mîr ve idâre-i müessesât-ı hayriyye için efrâd-ı cemâatden bilet tab'yla para toplayacak oldukları halde beyân-ı esbâbı ve ta'yîn-i mikdârı ile hükûmet-i seniyyeden istidâ-yı ruhsât ederek âna göre müsadde-i lâzıme i'tâ' olunması

Patrikhane nizamnâmesinin te'sîsât komisyonunun vazâifine dâir olan kırk altıncı maddesinde bu komisyonun ma'rifeti ve meclis-i cismânînin rızâsı olmadıkça Der-saadet ve havâlisinde kilise ve mekteb ve bunlara mümâsil emâkin-i mezhebîyenin inşâ' ve ta'mîr olunamayacağı musarrab bulunmasına ve bin iki yüz yetmiş iki sene-yi hicriyyesinde neşr olunan islahât fermân-ı âlisinde müceddeden inşâsı iktizâ' eden kilise ve hastane ve mekteb ve mezarlıklar için ruhsât-ı lâzımeyi patrikler yâbûd cemâât metropolitleri Bâb-ı Âlî'den istizân edüb mevâni'-i mülkiyye olmadığı halde ruhsât-ı seniyye arzân buyrulması hakkında fikarât-ı mahsûsa münderic olmasına nazaran vilâyât-ı şâbâne bulunan murabhasların ve bâ-busûs Kudüs-i Şerif Patrikliği ile Sis ve Abtamar Katoğikoslukları dâire-i rûhânîyelerine tâbî' olan mahâllerde ânların istidâları is'âf olunagelmîş olduğundan ba'de-mâ dabî bu kaideye riâyet olunmakla berâber Der-saadet Patrikliği'ne mensûb mahâllerde cemââtleri efrâdı tarafından o misüllü istidâlar vukû'unda patrikhanelerden istifsâr-ı mütâlaa ile alınacak cevâba göre muâmele-i lâzımenin îfâsı husûslarına Meclis-i Mahsûs-ı Vükela'nın tensîbiyle bi-l-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i pâd-şâhê şâyân buyrulmuş ve mukarrerât-ı mebhûs-ı anı Adliyye ve Mezâhib Nezâret-i celîlesinden Ermeni Patrikhanesi'ne tebliğ edilmiş ve sâir icâb edenlere ma'lûmât verilmiş olmağla vilâyet-i celîlelerince ve mülbâkâtınca dabî husûsât-ı meşrûhâya müteallik muâmelâtın mukarrerât-ı merkûmeye tevfiķan icrâ'sına i'tinâ' olunması esbâbının istikmâlîne himmet olunması sıyâkında sukka terkîm kâıldı."

Sadrazam

Kâmil

Kararların ilânından birkaç gün sonra yayınlanan yeni bir umûmî tahrirat ile de önceki metinde, yerel ruhbanların vazifeleri ile nafaka ve nikâh davaları hakkında alınan kararların bütün gayr-ı Müslim tebea için de uygulanması gerektiği bildirilmiştir.

"... Mukarrerât-ı mezkûreden rehâbînin mevâdd-ı hukûkiyye ve cezâiyyeden dolayı cellb-i istintâk ve tevkiḫleri ve ind-el-iktizâ tabliḫleri husûslarında ve akd-i nikâh ve fesh-i nikâhdan mütevellid nafaka da'vâlarında riâyet olunması lâzım gelen ve tabriḫrât-ı umûmiyye-i mezkûrede ta'yîn olunan usûlün milel-i sâire-i gayr-ı Müslîme'ye de şumûlü tabîi olduğundan abvâl-i mümâsilede usûl-i mezbûreye tenḫik

muâmele edilmesi bâ-tensîb icâb eden mahâllere teblîgat icrâ' kılınmış olmağla dabî âna göre iktizâ-yı hâlin ifâsına"⁵²

Bu şekilde son şekli verilerek yayınlanan kararlar Ermeni Patrikhanesi'nce yine yeterli bulunmamıştı. Patrikhane meclisleri üyelerinin çoğunluğu kararları eksik bulmuşlar ve sorumlu olarak da patriği görmüşlerdi. Padişah'la görüşmesi sırasında ilk taslak kararları uygun bulduğunu bildiren Aşıkyan Efendi de muhtemelen sonradan yapılan bazı değişiklikler ve patrikhane içinde bu kararlara ve kendisine karşı yapılan eleştiriler karşısında, nihai kararların istedikleri şekilde sonuçlanmadığını ifade edecektir. Aşıkyan Efendi, kararların vilayetlere tebliğinden yaklaşık bir ay sonra Adliye ve Mezahib Nezareti'ne yeni bir takrir sunmuştu. Patriğin takririnden, alınan kararlardan pek memnun olmadığı anlaşılıyordu. Patrik, Rum Patrikhanesi ile ilgili alınan kararlara kendileri hakkında alınan kararlar arasında farklar olduğunu ve kendilerinin bazı taleplerinin "şayan-ı esef" hiç kabul edilmediği gibi, bunlar hakkında hiçbir şey de denilmemiş olduğunu ifade ediyordu. Patriğe göre, hükûkî bazı meseleler ve mektepler ile dinî müesseseler ve hayır kurumları hususlarında Rum rûhânîlere tanınan imtiyazlar Ermeni rûhânîlere verilmemişti ve Hristiyan tebea arasında Rumların daha imtiyazlı oldukları gibi bir görüntü oluşmuştu. Örneğin bu tür kurumların inşa ve tamirleri için ahalden toplanacak paraların, patrikhanenin vereceği bir makbuz aracılığıyla patrikhane yetkililerince toplanması hususu belirsizliğini koruyordu. Ermenilerden toplanacak her türlü îâne hususunda hükümete müracaat etmeyi pek imkân dâhilinde görmeyen patrikhane, yeni inşa edilecek kurumlar hakkında da imtiyazlarının genişletilmesi talebini bir kez daha yineliyordu⁵³.

Sonuç

1890 yılı sonlarında netleştirilen ve 1891 yılı başlarında ilân edilen, Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde var olan imtiyazlara ek olarak alınan kararlar mevcut haliyle kalacak, dile getirilen eksiklikler ve genel anlamda nizamname tartışmaları ise Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürmeye devam edecektir. 1890 yılında yaşanan tartışmalar ve sonrasında alınan kararlarda görüldüğü gibi, Sultan II. Abdülhamit nizamnameye itiraz edip, nizamname hükümlerinin birçoğunu kaldırmayı tasarlarlarken, eski hükümlerin hiçbirine dokunulmadığı gibi ek olarak bu yeni hükümler uygulamaya konulmuştur. Karar sonrası Ermeni Patriği'nin dile getirdiklerinden de anlaşıldığı üzere, Islahat Fermanı sonrası gayr-i Müslim

⁵² Sadaret tarafından yayınlanan 21 Mart 1307 (2 Nisan 1891) tarihli tahrîrât-ı umûmiyye; BOA. A.MKT.MHM. nr. 502/1 lef 5. Aynı tahrîrâtın sureti; BOA. Rumeli Müfettişliği Umûmî Teblîgat Evrakı (TFR.İ.UM.) nr. 26/2556 lef 2. Aynı konuda Dâhiliye Nezareti tarafından umûm vilayet ve mutasarrıflıklara yazılan 5 Mayıs 1307 (17 Mayıs 1891) tarihli tahrîrat; BOA. Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH.MKT.) nr. 1833/28. Kararların ilânı ve öncesinde yaşananlar hakkında ayrıca bkz. R. E. Güllü, *a.g.e.*, s. 135-157.

⁵³ Ermeni Patrikhanesi'nden Adliye ve Mezahib Nezareti'ne 6 Nisan 1307 (18 Nisan 1891) tarihli takrir sureti; BOA. Yıldız Mütenevvi Mârûzât Evrakı (Y.MTV.) nr. 49/101 lef 3.

nizamnamelerin ilanından beri tartışma konusu olan ve 1890 yılında bir krize dönüşen bu rûhânî taleplerle ilgili husus, yeni kabul edilen beş maddelik imtiyazlarla da sonlanmayacaktır. Osmanlı Devleti yetkilileri nizamnamenin birçok maddesine idârî hak ve yetkilerin ihlali gerekçesiyle itiraz ederken, patrikhane yetkilileri nizamnamede var olan yasal haklarının engellenmeye çalışıldığı ve çeşitli konularda da hukukî boşluklar bulunduğu gerekçeleriyle şikâyetlerde bulunmaya devam edeceklerdir. Kısacası nizamnamenin uygulanması hususunda Osmanlı Devleti yetkilileri de patriklik yetkilileri de memnun olmamışlardır.

Ayrıca sadece Ermeni Patrikhanesi'nin değil Rum Patrikhanesi'nin de taleplerinin sadece rûhânî bazı isteklerle sınırlı olmadığı ve siyasi bir takım hedefler güttüğü açıktır. Özellikle Avrupalı sefirlerin meseleye müdahil olmaları ve konuyla ilgili tavırları meselenin siyasi yönünü ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin mevcut hâli bu durum karşısında da devleti çaresiz bırakmıştır. Meselenin tamamen farkında olan Sultan II. Abdülhamit'in de nizamnamenin birçok hükmüne itiraz ederken, sonuçta bu yeni maddeleri de onaylamak zorunda kalması, Osmanlı Devleti'nin özellikle ülkesinde yaşayan gayr-i Müslimlerle ilgili birçok gelişmede kendi irâdesini ortaya koymakta zorlandığı gerçeğini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Ermeni Patrikhanesi'ne tanınan 5 maddelik bu yeni imtiyazlar özellikle 1908 yılında anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden sonra da Osmanlı hükümetleri ile patrikhaneler arasında tartışmalara sebep olacaktır. Meşrutiyet döneminin, Müslim – gayr-i Müslim ahali arasında daha fazla yakınlık oluşturabilme ve eşitlik hedefleri çerçevesinde bu imtiyazları doğru bulmayan hükümetlerin politikalarına karşılık, patrikhaneler böyle bir durumu yine hukukî haklarının ihlali olarak yorumlayacaklar ve konuyla ilgili ilerleyen dönemlerde de ciddi tartışmalar yaşanacaktır. Özellikle din adamlarının azl ve sürgün edilmeleri ile maddi sebeplerle gözaltına alınma usülleri hakkındaki ilk iki madde patrikhane tarafından farklı şekillerde yorumlandığı için, en çok tartışılan konular bunlar olacaktır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Anadolu'da yaşanan kargaşalarda, olayların kiliselere de sıçraması karşısında yerel güçlerin müdahaleleri üzerine sorgulanan veya gözaltına alınan din adamları hakkında patrikhane sürekli bu maddelerin ihlâl edildiğini öne sürerek itirazlarda bulunacaktır. Bu örnekler de konunun siyasi mahiyetini desteklemektedir.

Kaynakça***Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri******(The National Archives)******(Foreign Office)***

881/6046 no: 121; no: 126.

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.MKT.MHM.: nr. 502/1.

DH.MKT.: nr. 1833/28.

İ.DH.: nr. 1164/91013; nr. 1193/93355; nr. 1198/93737; nr. 1201/93962; nr. 1201/93985; nr. 1202/94037; nr. 1202/94039; nr. 1205/94359; nr. 1206/94414; nr. 1206/94415; nr. 1206/94416; nr. 1295-6/102424.

İ.MMS.: nr. 115/4957; nr. 116/4989; nr. 116/4990; nr. 134/5747.

MV.: nr. 56/5.

TFR.İ.U.M.: nr. 26/2556.

Y.A.HUS.: nr. 237/63; nr. 238/15; nr. 238/111; nr. 239/94; nr. 240/75; nr. 241/81; nr. 241/84; nr. 243/63; nr. 243/87.

Y.A.RES.: nr. 51/22; nr. 52/8; nr. 52/24; nr. 52/26; nr. 53/7; nr. 53/10.

Y.EE.: nr. 37/25.

Y.PRK.A.: nr. 6/2.

Y.PRK.AZN.: nr. 4/45; nr. 4/48; nr. 4/53; nr. 4/68.

Y.PRK.HR.: nr. 13/70; nr. 13/81.

Y.PRK.MYD.: nr. 9/67.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt: 19, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1988.***Gazeteler***

The New York Times.

EserlerBEBİROĞLU, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul 2003.

- GÜLER, Ali, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- KAYAOĞLU, Taceddin, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.
- ORMANYAN, Mağakya, *Azkebadum (Milli Tarih)*, Cilt: III, Kudüs (1912-1927).
- ZARIFI, Yorgo L., *Hatıralarım: Kaybolan Bir Dünya – İstanbul 1800-1920*, (Çeviren: Karin Skotiniyadis), Literatür Yayınları, İstanbul 2006.

Makaleler

- GÜLER, Ali, “Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukukî Düzenlemeler”, *OTAM*, Sayı: 6, Ankara 1995, s. 91-137.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, “{Ermeni Nâmı Taşımak Töhmetsidir?}: 19. Yüzyıl İstanbul’unda Yaşanan Ermeni Hadiseleri Sonrası İstanbul’u Korumak Amacıyla Alınan Önlemler ve Bu Önlemlere Karşı Tepkiler”, *Osmanlı İstanbulu II (II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)*, (Editörler: Feridun M. Emecen–Ali Akyıldız–Emrah Safa Gürkan), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 815-841.
- KENANOĞLU, M. Macit, “Sava Paşa: İslam Hukuku Hakkındaki Eserleriyle Tanınan Gayrimüslim Osmanlı Devlet Adamı (1832-1904)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 183-184.
- KOCA, Ferhat, “Osmanlılar Döneminde Gayr-i Müslim Bir İslam Hukukçusu: Sava Paşa (Ö.1901), Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Konya 2005, s. 93-114.

